

UDK 949.713:338.43
Izvorni znanstveni članak

Gospodarstvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

U radu je prikazano globalno stanje gospodarstva sjeverne Hrvatske u godinama poslije prvoga svjetskog rata. Više je pažnje posvećeno poljoprivredi s obzirom na to da je bila temeljna oblast privređivanja većine stanovništva u pretežno seljačkoj zemlji kakva je u to vrijeme bila sjeverna Hrvatska. Od poljoprivrede je živjelo 75,33% ukupnog stanovništva. Obrt, industrija, trgovina i bankarstvo bili su nešto više razvijeni na području tzv. uže Hrvatske, ali zato mnogo slabije u pasivnim gorskim krajevima. Prema socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva, poljoprivreda sjeverne Hrvatske imala je dominantnu ulogu. Uza selo i poljoprivredu bilo je vezano 3/4 stanovništva. Proces smanjivanja poljoprivrednog stanovništva na tom je prostoru tekao vrlo sporo. Prema podacima iz 1880. godine, na području Hrvatske i Slavonije živjelo je od poljoprivrede 83% stanovnika. Dakle, za gotovo pola stoljeća taj se broj uspio smanjiti samo za 8%.¹ Industrija i ostale djelatnosti izvan poljoprivrede nisu pratile demografski razvitak.

1. Osvrt na gospodarstvene prilike

Gospodarstvo sjeverne Hrvatske doživljava promjene uklapanjem u novi jugoslavenski ekonomski prostor stvoren poslije ujedinjenja u zajedničku jugoslavensku državu 1918. godine. Za gospodarstvo sjeverne Hrvatske i ostalih područja koja su ranije bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije značilo je to suženje tržišta. Novo je tržište ujedno bilo i siromašnije, s manjom proizvodnjom i nižom kupovnom moći od prijašnjeg tržišta bivše Austro-Ugarske Monarhije. Novo carinsko područje pretvorilo je velik dio prijašnje unutrašnje trgovine u vanjsku, a dio vanjske u unutrašnju trgovinu. Značenje toga može se ocijeniti i po tome što je sve do 1928. godine izvoz iz Jugoslavije u Austriju, Mađarsku i Italiju bio 30—40%

¹ Kolar-Dimitrijević Mira, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine, knj. I, Zagreb (doktorska disertacija), 1977, 68.

ukupnog izvoza. Uvoz iz tih zemalja u našu zemlju činio je 40—48% cjelokupnoga jugoslavenskog uvoza. Promjena karaktera trgovine bila je praćena raznim teškoćama (deviznim, pravnim, poreznim itd.) i nizom ekonomsko-političkih problema. Udio u vanjskoj trgovini s tim zemljama postepeno je opadao i gubio na značenju, naročito nakon 1925. godine, kada je u tim zemljama započela nova trgovinska politika. Novim carinskim granicama bila je privreda sjeverne Hrvatske odvojena od svojih prijašnjih izvoznih tržišta, što je imalo znatnih posljedica naročito pri izvozu agrarnih proizvoda (stoke i vina) i proizvoda agrarne industrije. Hrvatska je u Austro-Ugarskoj Monarhiji imala periferan položaj, a u novoj državi ima izuzetno povoljnu poziciju radi svoga središnjeg geografskog smještaja, prolaska saobraćajnica i nerazrušene industrije. Na području sjeverne Hrvatske bilo je zaposleno 27% industrijskih i 25% obrtničkih radnika Jugoslavije. Vrijednost njezine poljoprivredne proizvodnje činila je 23% jugoslavenske, u stočarstvu je taj udio bio 27%, a u šumarstvu 38%. Opseg trgovine toga područja bio je 27% trgovine cijele zemlje. Tu je bilo zaposleno i 20% svih trgovinskih radnika.² Osnovu povoljnoga privrednog razvoja činilo je hrvatsko bankarstvo. U razdoblju 1920—1924. godine bilo je na području Hrvatske i Slavonije koncentrirano oko 50% ukupnoga privatnog kapitala banaka Jugoslavije.³ Prva hrvatska štedionica iz Zagreba sama je dala 1925. godine 1,4 milijuna dinara kredita privredi. Iste je godine ukupni kredit Narodne banke privredi cijele zemlje bio samo 1,3 milijuna dinara. Hrvatske banke kreditirale su privredu i izvan svoga područja (u Bosni, Sloveniji, Vojvodini i Srbiji). Privredni, trgovački i financijski centar nove države postao je Zagreb, i taj je status zadržao sve do sloma privatnog bankarstva u jesen 1931. godine.⁴

Saobraćaj je bio velik problem nakon prvoga svjetskog rata, jer dugo vremena nije bio normaliziran. Na području sjeverne Hrvatske nisu bile razrušene saobraćajnice, ali je bio oskudan vozni park, a nedostajalo je i ugljena. Prijevoz robe i putnika bio je neuredan.⁵

Teškoća je bilo i pri snabdijevanju stanovništva prehrambenim proizvodima. Glad je prijetila znatnom dijelu stanovništva, pogotovo siromašnom i iz pasivnih krajeva. Postojale su, doduše, aprovizacije, ali je snabdijevanje bilo neuredno zbog korupcije. Cijene prehrambenim proizvodima neprestano su rasle. Žetvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj bile su dobre, ali je ipak stanovništvo pasivnih krajeva gladovalo jer se hrana

² *Bičanić Rudolf*, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967, 83, 86—87; *Kolar-Dimitrijević Mira*, *Osnovna obilježja industrijskog razvitka na području sjeverne Hrvatske od 1918. do 1929. godine, Međunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 78*, br. 10, Osijek, Savez povijesnih društava Hrvatske i Povijesno društvo Osijek, 1982, 188—189.

³ *Aleksander Branko*, *Das jugoslawische Bankwesen*, Dissertation an der philosophischen Fakultät Basel, Zagreb, Jugoslavenska štampa d.d., 1926, 164—169.

⁴ *Bičanić Rudolf*, *Ekonomске promjene*, op. cit., 101—102; *Hrvatska privreda*, br. 12, 1938, 12.

⁵ *Janković Dragoslav*, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Istorijska XX veka*, Zbornik radova I, Beograd, Institut društvenih nauka, 1959, 28.

izvozila. Loša snabdjevenost hranom bila je dijelom posljedica nesređenih saobraćajnih prilika, ali i raznih zabrana koje su iz privrednog partikularizma uvele pokrajinske vlade.

U poslijeratnim godinama razvila se vrlo živa trgovina poljoprivrednim i stočarskim proizvodima, drvom i raznim industrijskim proizvodima namijenjenim širokoj potrošnji. Kapital ostvaren u trgovini bio je plasiran u industriju i razna druga dionička društva. Najveća industrijska poduzeća u sjevernoj Hrvatskoj bila su do prvog svjetskog rata u rukama Austrijanaca i Mađara. Nacionalizacija stranih firmi provedena je poslije rata, ali je bila samo fiktivna. Nakon nje je 4/5 kapitala ostalo i dalje u rukama istoga stranog kapitala. Investiranje stranog kapitala u industriju sjeverne Hrvatske bilo je nastavljeno i kasnije. Iz Austrije (ili preko Austrije) došlo je u Hrvatsku 30% stranog kapitala, a 10% iz Mađarske od 1923. do 1925. godine. Češki kapital imao je značajan udio u industriji Hrvatske.⁶

U Hrvatskoj se u poslijeratnim godinama podizala uglavnom laka industrija pomoću starih i dotrajalih strojeva, koji su se uvozili iz inozemstva, a u to vrijeme bili su oslobođeni od plaćanja carine. Istodobno su s tim strojevima počeli dolaziti u našu zemlju i strani radnici iz Austrije, Čehoslovačke, Mađarske i Poljske zbog krize i nezaposlenosti u svojim zemljama. Broj stranih radnika u Hrvatskoj 1925. godine bio je veći nego prije prvoga svjetskog rata i nerazmjerno visok prema strukturi tadašnje naše industrijske proizvodnje.⁷ Domaće radništvo nije najbolje gledalo strane radnike, iako im je klasni položaj približno isti.⁸ U razdoblju 1919—1923. godine izgrađeno je u sjevernoj Hrvatskoj 236 tvornica s 22.096 zaposlenih radnika. U tabeli 1 prikazan je razvitak industrije u sjevernoj Hrvatskoj po petogodišnjim razdobljima.

Tabela 1.

INDUSTRIJA SJEVERNE HRVATSKE* (1919—1938)

Godina	Broj tvornica	Kapital (u 000 din)	Radna mjesta	Pogonska snaga (u KS)
1919—1923.	236	742.326	22.096	22.172
1924—1928.	147	262.569	10.879	12.952
1929—1933.	140	283.876	9.910	8.638
1934—1938.	112	99.388	6.162	6.217
Ukupno:	635	1,388.159	49.047	49.979

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd 1941, str. 67.

* Podaci se odnose na Hrvatsku i Slavoniju.

⁶ *Bičanić Rudolf*, *Ekonomске promjene*, op. cit., 102.

⁷ *Kolar-Dimitrijević Mira*, *Osnovna obilježja*, op. cit., 191, U Zagrebu je 1910. bilo 3965 Austrijanaca i 1014 Čeha i Slovaka, 1931. godine njihov se broj povećao pa je prvih bilo 6287, a drugih 2310.

⁸ *Benko-Grado Artur-Arko Vladimir*, *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, Zagreb, Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, br. 100, 1935, 8.

U prvim godinama poslije prvoga svjetskog rata industrija u sjevernoj Hrvatskoj doživljava uspon. Na takav uspon djelovalo je unutrašnje tržište, potreban raspoloživi kapital, koji se dijelom akumulirao u tom periodu, jednostavna zakonodavna procedura pri osnivanju i kasnije jaka carinska zaštita. Jezgra industrijskih poduzeća postoji prije prvoga svjetskog rata, ali sa znatno manjim proizvodnim mogućnostima. To vrijedi naročito za drvnu, prehrambenu i građevinsku industriju. U poslijeratnim godinama kapital se ulagao u one grane industrije koje su osiguravale najlakši i najbrži profit. Industrija robe široke potrošnje raste. Industrijski napredak postignut u prvim godinama poslije prvoga svjetskog rata nije kasnije nikada dostignut. Razvila se tekstilna, kožna, metalska, kemijska i elektroindustrija. Broj dioničkih društava u industriji u porastu je do 1923. godine, tako da je povećanje u odnosu na 1919. godinu bilo više od 150%.⁹ Stvaranje novih carinskih granica pogodilo je naročito hrvatsku agrarnu industriju (riblju, mlinove, špiritane itd.) čiji su kapaciteti bili prilagođeni snabdijevanju mnogo šireg tržišta Austro-Ugarske. Te industrije rade s manjim kapacitetom, a neka su poduzeća naprosto propala.¹⁰

Industrijski je razvoj usporen poslije 1923. godine zbog strane konkurencije, deflacione monetarne i kreditne politike države i pada kupovne moći stanovništva. U toku 1924—1925. godine propala su nesolidna poduzeća. Konkurentna se sposobnost domaće industrije nastojala povećati sniženjem proizvodnih troškova i radničkih nadnica, a kada niti to nije pomoglo bila je 1925. godine uvedena nova carinska tarifa protekcionističkog karaktera. Hrvatske je privrednike pogodila zabrana slobodnog osnivanja dioničkih društava 1923/1924. godine. Osnivanje je bilo moguće samo uz dozvolu ministarstva. U tom razdoblju počeli su pomalo u razvoju stagnirati gradovi smješteni uz granicu (Osijek, Koprivnica, Virovitica), jer se tamo nije radi vojnoobrambenih razloga osnivala industrija.

Stabilizacija dinara započeta 1923. godine završila se do 1925. godine. Dinar stabilizira na odnosu 9,15 do 9,20 šv. franaka za sto dinara. Stabilizacija dinara negativno je utjecala na našu vanjsku trgovinu, ekonomski položaj seljaka i radnika. Dugovi učinjeni u inflacionom periodu postali su sada velik teret za seljake i sitne privrednike. Znatno broje sitnih privrednika propada i time se još više povećava nezaposlenost. Proces propadanje te kategorije privrednika pospješeno je uz politiku deflacije i kartelizacijom industrije.¹¹

U poslijeratnom stanju stekao se dojam općega privrednog napretka. Međutim, analizom privrede, a pogotovo poljoprivrede, može se zaključiti

⁹ *Jugoslovenski Lloyd*, 22. I 1931.

¹⁰ *Šimončić Zdenka*, Kriza u industriji Jugoslavije 1930—1934, s posebnim osvrtom na Hrvatsku, *Zbornik — Svetska ekonomska kriza 1929—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knj. 5, 196, 369.

¹¹ *Šimončić Zdenka*, Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918—1941), *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol. I, Zagreb, Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije, 1974, 61—77.

da je u tom periodu bila zapravo posrijedi više špekulacija sa cijenama poljoprivrednih i ostalih proizvoda, nego razvoj proizvodnih snaga, koji znači napredak. Tome u prilog govori i činjenica da u poslijeratnom razdoblju nije smanjena radna snaga u poljoprivredi, ni znatnije povećan broj radnika u ostalim privrednim granama. Porast stanovništva na selu, na jednoj strani, a primitivnost u načinu obrađivanja zemlje, nedovoljnoj količini obradive zemlje, broju stoke i ostalom, na drugoj, ukazuju na to da je stanje bivalo sve teže.

2. Posjedovne prilike

O strukturi poljoprivrednih gospodarstava iz razdoblja stare Jugoslavije postoji samo jedan pregled i to iz 1931. godine. Zato će radi upoznavanja stanja zemljišnog posjeda u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata poslužiti podaci službenog popisa iz 1895. godine. To je bio posljednji popis gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji prije prvoga svjetskog rata. Rezultati toga popisa bili su objavljeni u prvoj knjizi »Statističkog godišnjaka Kraljevina Hrvatske i Slavonije«, Zagreb 1913. Popisom su bili obuhvaćeni svi posjedi. Podaci o veličini dani su samo za privatne, a za ostale posjede navedeni su samo sumarno vlasnici i površine. U tabeli 2 prikazana je struktura privatnih posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji.

Tabela 2.

HRVATSKA I SLAVONIJA 1895. GODINE — PRIVATNI POSJEDI

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u jutrima)	Broj gospodarstava	%	Površina (u jutrima)	%
do —1	53.886	13,24	24.374	0,51
1 —5	126.289	30,99	370.630	7,95
5 —10	110.999	27,25	804.805	17,26
10 —20	81.657	20,05	1.128.312	24,20
20 —100	33.433	8,21	1.043.890	22,39
100—200	550	0,12	73.733	1,58
200—1000	380	0,09	169.711	3,65
veće od 1000	209	0,05	1.047.540	22,46
Ukupno:	407.403	100,00	4.662.995	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, knj. I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1913, str. 338, 340. U srijemskoj županiji sa Zemunom bilo je od toga 58.231 gospodarstvo. U kotarima koji su kasnije ušli u Savsku banovinu (Vukovar, Vinkovci, Županja) bilo je od toga 19.845 posjeda i to: do 1 jutro 4181, od 1 do 5 (3451), od 5 do 10 (4216), od 10 do 20 (4925), od 20 do 100 (2992), od 100 do 200 (45), od 200 do 1000 (20), i više od 1000 (7).

Tabela 3.
 HRVATSKA I SLAVONIJA 1895. GODINE — PRIVATNI POSJEDI
 (u jutrima)

Grupa gospodarstava po razredima	Ž u p a n i j a									Ukupno
	Ličko-krbavska	Modruško-riječka	Zagrebačka	Varaždinska	Bjelovarsko-križevačka	Poženska	Virovitička	Srijemska		
do 1	2.050	2.281	4.892	2.416	3.014	1.634	2.997	5.090	24.374	
1— 5	47.239	40.419	89.285	66.074	50.635	23.701	20.030	33.247	370.630	
5— 10	90.565	90.285	179.466	95.377	130.899	80.675	56.053	81.485	804.805	
10— 20	90.547	126.699	215.115	74.915	193.335	146.688	99.123	181.863	1,128.285	
20— 100	51.947	88.825	184.373	42.932	107.235	122.920	116.267	329.364	1,043.863	
100— 200	221	1.450	18.529	8.601	3.735	2.256	9.119	29.822	73.733	
200—1000	—	884	42.542	32.235	12.519	18.369	28.936	34.226	169.711	
više od 1000	—	83.781	130.268	61.318	42.065	162.984	425.992	141.132	1,047.540	
Sveukupno:	282.569	434.624	864.470	383.868	543.437	559.227	758.517	836.229	4,662.941	

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1905, knj. I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1915.

Približno polovica (44,23⁰/o) gospodarstava do 5 jutara zemlje raspolaže s 8,46⁰/o površina, a 47,30⁰/o gospodarstva od 10 do 20 jutara zemlje raspolaže sa 41,46⁰/o ukupne površine. Samo 0,14⁰/o gospodarstava s više od 20 jutara zemlje raspolaže s 26,11⁰/o ukupne površine zemlje u privatnom vlasništvu. Istodobno je u zemljama s naprednom poljoprivredom bilo težište na posjedima većim od 5 jutara zemlje. U Njemačkoj je u to doba bilo najviše posjeda s površinom od 5 do 20 ha (34,8⁰/o) u Danskoj od 3,3 do 10 ha (36,0⁰/o), a onih od 10 do 60 ha (41,5⁰/o). Čehoslovačka je predstavljala prijelaz prema maloposjedničkim zemljama jugoistočne Evrope, pa je tamo posjedima od 2 do 5 ha pripadalo 27,4⁰/o poljoprivrednih gospodarstava, dok je na one od 5 do 20 ha otpadalo 25,3⁰/o.¹²

Posjedovna je situacija bila različita u mikroregijama sjeverne Hrvatske. To se vidi u tabeli 3.

Podaci tabele pokazuju da je u prve četiri županije prevladavao mali i srednji posjed. Posjeda većih od 200 jutara zemlje uopće nije bilo u ličko-krbavskoj županiji, dok je u tri slavonske županije bilo posjeda iznad 1000 jutara, a i većih.

Preostalih 2,992.500 jutara zemlje bilo je u vlasništvu: države 680.820, gradova 29.822, upravnih općina 351.866, krajiških imovnih općina 668.938, ostalih imovnih i urbarskih općina 983.031, crkve 153.448 (rimokatoličke 99.454, grkokatoličke 4061, grkoistočne 49.490 i ostalih 442), škola 1561, zaklada 5912, tečevinskih udruga 40.152, društava 249, željeznice 7775, komposesorata 11.363, povjerbina 34.616, javnog dobra i ostalog 22.947.¹³

S obzirom na ulogu koju su imali strani veleposjednici u Hrvatskoj i Slavoniji analizirat ćemo i nacionalni sastav vlasnika zemljišnih posjeda potkraj 19. stoljeća. Struktura privatnih posjeda i seljačkih zadruga prema nacionalnosti (po materinjem jeziku vlasnika) prema tom popisu pokazuje da je od ukupne površine posjeda (4,509.880 jutara) otpadalo na vlasnike prema nacionalnosti (po materinjem jeziku): hrvatske i srpske 3,565.560 ili 79,06⁰/o, slovenske 6536 ili 0,14⁰/o, češke 36.982 ili 0,82⁰/o, slovačke 18.625 ili 0,41⁰/o, rusinske 7067 ili 0,15⁰/o, mađarske 344.301 ili 7,63⁰/o, njemačke 497.347 ili 11,02⁰/o i na ostale 33.462 ili 0,74⁰/o.¹⁴ Podaci govore o postojanju njemačkih i mađarskih zemljoposjednika na tom području potkraj 19. stoljeća.

U skupinu veleposjeda u užem smislu mogu se ubrojiti kategorije posjeda veće od 1000 jutara zemlje. Takvih privatnih posjeda bilo je 209. U tabeli 4 dan je pregled gospodarstava s površinom većom od 1000 jutara zemlje.

¹² *Frangeš von Otto*, Problem relativne prenapućenosti u Jugoslaviji, Beograd, Zadružna štamparija, 1938, 13. (Preštampano iz Arhiva Ministarstva poljoprivrede, god. V, sv. 11).

¹³ Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije, knj. I, Zagreb, Kr. zemaljski statistički ured, 1913, 347; *Ivšić Milan*, Les problèmes agraires en Yougoslavie, Paris, Rousseau et Cie, Editeurs, 1926, 145.

¹⁴ Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije, knj. I, op. cit., 342.

Tabela 4.

HRVATSKA I SLAVONIJA 1895. GODINE — GOSPODARSTVA VEĆA OD 1000 JUTARA

(u jutrima)

Grupe gospodarstava po razredima u jutrima	Broj gospodarstava	Ukupna površina	Vrste zemljišta							Neplođno zemljište
			Oranice	Vrtovi	Livade	Vinogradi	Pašnjaci	Šume	Trstike	
1.001—2.000	100	145.052	50.948	755	12.023	1.059	9.769	63.417	435	6.646
2.001—3.000	32	76.791	21.071	332	9.632	641	9.078	31.698	28	4.311
3.001—5.000	23	88.324	21.060	233	4.908	338	4.531	52.623	118	4.513
5.001—7.500	18	106.560	19.655	399	6.404	695	9.028	65.311	493	4.575
7.501—10.000	6	52.669	3.014	86	1.062	155	2.116	45.493	—	743
10.001—15.000	16	193.469	29.220	346	6.603	365	14.897	137.299	160	4.579
15.001—20.000	5	84.362	16.030	110	3.452	103	6.955	54.492	456	2.764
20.001—30.000	5	128.396	18.558	203	3.058	107	6.324	94.995	427	4.724
30.001—50.000	2	66.533	1.119	41	280	30	996	63.457	33	577
50.000 i više	2	105.384	11.872	249	2.925	114	3.957	84.510	195	1.562
Ukupno:	209	1.047.540	192.547	2.754	50.347	3.607	67.651	693.295	2.345	34.994

Izvor: Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije, knj. I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913, 346. Od toga su u srijemskoj županiji bila 32 velika posjeda, a imali su površinu od 141.132 jutra.

Podaci o broju posjeda i njihovom zemljišnom opsegu ukazuju na postojanje manjeg broja latifundija. Od ukupne površine te kategorije posjeda bilo je pod oranicom 18,4⁰/₀, livadom 4,8⁰/₀, vrtom 0,26⁰/₀, vinogradom 6,45⁰/₀, šumom 66,18⁰/₀, trstikom 0,22⁰/₀ i neplodno 3,3⁰/₀. U vrijeme popisa ti su posjedi držali 119.750 grla stoke (30.526 goveda, 7475 ko-
nja, 30.543 svinje i 51.206 ovaca).¹⁵

Seljačkih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji tada je bilo 67.621 i imale su u vlasništvu 1,008.118 jutara zemlje. Posjeda je najviše (37⁰/₀) od 10 do 20 jutara zemlje i raspolažu s 35,2⁰/₀ površine, a 28,7⁰/₀ gospodarstava od 5 do 10 jutara zemlje raspolaže sa 14,6 ukupne površine. Samo 1,8⁰/₀ gospodarstava s više od 100 jutara zemlje raspolaže sa 7,6⁰/₀ površine, a 12,3⁰/₀ gospodarstava do 5 jutara zemlje raspolaže sa samo 2,7⁰/₀ ukupne površine zemlje.¹⁶

Prema popisu iz 1910. godine bilo je 2,480.881 jutro šuma. Bile su u ovim županijama: ličko-krbavskoj 424.440, modruško-riječkoj 345.647, zagrebačkoj 488.285, varaždinskoj 139.557, bjelovarsko-križevačkoj 308.891, požeškoj 263.848, virovitičkoj 279.488 i srijemskoj 230.725. Bile su u vlasništvu: države 575.883, gradskih i upravnih općina 25.357, krajiških imovnih općina 620.809, zemljišnih zajednica, urbarijalnih i plemićkih općina 374.617, biskupija 57.421, crkve 17.852, javnih zaklada 591, dioničkih društava 9507, šumskih i drugih privatnih udruga 19.167, povjerbina 55.838 i privatnih osoba 723.838 jutara.¹⁷

Od posljednjega službenog popisa gospodarstava do poslije prvoga svjetskog rata nastale su promjene u strukturi posjeda. One su manje posljedica parcelacije velikih posjeda, a više diobe seljačkih zadruga i maloga seljačkog posjeda. Mali seljački posjed naročito se mnogo dijelio u napućenim krajevima.¹⁸ Broj takvih posjeda porastao je. Posjedovna se struktura nije, međutim, bitnije promijenila u korist sitnih i srednjih posjeda, jer je još 1910. godine držalo 4408 velikih posjednika, s više od 100 jutara zemlje, 3,223.065 jutara zemlje.¹⁹

Sjeverna Hrvatska imala je u godinama poslije prvoga svjetskog rata polarizaciju strukture posjeda. S jedne je strane bila teška situacija za većinu seljaka na sitnom i malom posjedu, naročito u prenapućenim i pasivnim krajevima. Gospodarstva često nisu bila dovoljna da prehrane kućanstva. S druge je strane postojala jaka koncentracija velikih posjeda, od kojih su neki imali više desetaka tisuća jutara zemlje. Oni su bili veliki proizvođači poljoprivrednih i stočarskih proizvoda i stabilizatori proizvodnje i izvoza.

¹⁵ Ibidem, 346.

¹⁶ Ibidem, 344. U srijemskoj županiji bilo je 14.391 takvo gospodarstvo, a imala su 274.490 jutara zemlje. U kotarima Vinkovci, Vukovar i Županja bila su 6454 takva posjeda, a imala su 109.941 jutro zemlje.

¹⁷ Ibidem, 469—470; *Krbek Ivo*, Zemljišna zajednica, Zagreb, Jugoslavenska štampa d.d., 1922, 123—124.

¹⁸ *Mirković Mijo*, Održanje seljačkog posjeda, Zagreb, Hrvatska naklada, 1937, 54—57.

¹⁹ *Lakatoš Joso*, Jugoslavija u svijetlu statistike, Zagreb (vlastita naklada), 1919, 6, 1933, 90—91.

3. Stanje poljoprivrede

Od ukupne je površine bilo obrađeno 2,186.191 ha zemlje ili 59,25%. Od toga je otpadalo na oranice 1,133.487 ili 51,85%, bašče i vrtove 17.268 ili 0,79%, livade 419.633 ili 19,19%, pašnjake 547.328 ili 25,04%, vinograde 37.459 ili 1,71%, voćnjake 27.787 ili 1,27%, bare i trstinjake 3229 ili 0,15%.²⁰ Tehnička opremljenost poljoprivrede bila je slaba, nedovoljna, primitivna i zastarjela. U sjevernoj je Hrvatskoj dolazilo na 423.849 poljoprivrednih gospodarstava 165.922 željezna i 80.044 drvena pluga.²¹ Suvremene su strojeve imala samo velika poljoprivredna gospodarstva i opet ne sva. Nije bilo ni dovoljno stočnih zaprega. Npr. u stočarskom kraju kakav je bila bjelovarsko-križevačka županija dolazilo je na 10 gospodarstava 6,5 radnih konja, a na 100 poljoprivrednika 14,5 odnosno na 100 ha zemlje 13 radnih konja. Ili par konja dolazio je na 28 jutara zemlje što nije bilo dovoljno. Priličan broj poljoprivrednih gospodarstava umjesto konja upotrebljavao je za poljoprivredne radove volovsku i kravsku zapregu.²²

Potrošnja umjetnog gnojiva bila je zanemariva. U predratnoj Jugoslaviji trošilo se samo 2,9 kg umjetnog gnojiva na hektar obradive površine. Istodobno se u Italiji trošilo 103 kg, Danskoj 139, Švicarskoj 462 kg itd. Ono se uglavnom trošilo u sjevernim dijelovima zemlje, a znatno manje drugdje.²³

Poljoprivreda je bila najvećim dijelom prepuštena sama sebi. Prema preračunanim podacima dr. Ive Vinskog od ukupno 23.838 milijuna dinara novih investicija (procjena iz 1938) u sve grane privrede na području Hrvatske u razdoblju 1920—1940. godine, u razvoj poljoprivrede s ribarstvom bilo je investirano samo 5711 milijuna dinara ili 23,9%. U samu poljoprivredu bilo je investirano 5625 milijuna dinara. Uz mala ulaganja u poljoprivredu postojala je i njihova nepovoljna struktura. Investicije u poljoprivredu po stanovniku bile su godišnje samo 105 dinara, odnosno 217 dinara po svakom aktivnom poljoprivredniku. Najveći dio tih ionako nedovoljnih investicija nije bio usmjeren u neposrednu proizvodnju, već u izgradnju stambenih objekata (39,11%), gospodarske zgrade i ostale objekte (24,89%).²⁴

U ratarskoj je proizvodnji došlo do strukturnih promjena u iskorištavanju oranica što je prikazano u tabeli 5.

Površine pod žitaricama, industrijskim, povrtnim i krmnim biljem povećale su se, a smanjile se pod ugarom. Cjelokupna površina oranica i vrtova

²⁰ Statistički godišnjak Kr. Jugoslavije, knj. II, 1930, Beograd, Državna štamparija, 1933, 90—91.

²¹ *Figenwald Vladimir*, Položaj seljaštva u staroj Jugoslaviji, Zagreb, Seljačka sloga, 1952, 27—29; *Vučo Nikola*, Poljoprivreda Jugoslavije 1918—1941, Beograd, Rad, 1958, 57—59.

²² *Figenwald Vladimir*, op. cit., 26—30.

²³ *Vučo Nikola*, Poljoprivreda Jugoslavije, op. cit., 62; *Vučković Mihajlo*, Poljoprivreda stare Jugoslavije, Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Beograd, Nolit, 1958, 270—271.

²⁴ *Vinski Ivo*, Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata, Beograd, Ekonomski institut FNRJ — serija III, knj. 2, 1955, 36—37.

Tabela 5.

SJEVERNA HRVATSKA — ORANICE POD KULTURAMA

(u hektarima)

Razdoblje	Žita	%	Industrijsko bilje	%	Povrtno bilje	%	Krmno bilje	%	Na ugaru	%	Ukupna površina	%
1930—1934.	923.898	80,7	25.641	2,2	58.984	5,1	99.562	8,6	43.079	3,7	1,144.824	100,00
1935—1939.	968.107	75,6	29.723	2,3	128.059	10,0	125.160	10,0	28.979	2,2	1,280.036	100,00

Izvor: Statistički godišnjaci Kr. Jugoslavije od 1930. do 1939. godine.

povećala se na račun ugara, neobrađenih površina (pašnjaci) i šumskih krčevina. U strukturi oraničnih površina imalo je vrlo visoki udio žito (viši od hrvatskog prosjeka, koji je bio 71%) i u razdoblju 1935—1939. godine još je uvijek bio veći od 75%. Prema mišljenju poljoprivrednih stručnjaka, smatra se da optimalna površina pod žitom treba biti oko 50%. U proizvodnji žita rasla je proizvodnja pšenice i kukuruza, a stagnirala proizvodnja ostalih žitarica. Razvoj je išao u pravcu proizvodnje onih kultura, koje su osiguravale veći prinos po hektaru. Razlozi za sijanje pšenice i kukuruza bili su i u tome što su se mogli bolje prodati, ali i u parcelaciji seljačkih posjeda i demografskom faktoru. Površina pod pšenicom povećala se od 314.667 hektara u razdoblju 1930/34. godine na 324.278 hektara u razdoblju 1935/39. godine. Istodobno je povećana površina pod kukuruzom od 425.885 hektara na 467.588 hektara. U istom razdoblju smanjena je površina pod ječmom od 54.023 hektara na 53.034 hektara, raži od 41.022 na 40.115 hektara i prosa od 13.803 na 13.404 hektara. Kukuruz se proširio iz agrarno napućenog Hrvatskog zagorja na istok. U Slavoniji površine pod kukuruzom u pojedinim kotarima nisu bile manje od 20% oraničnih površina, a u nekima su 1939. godine nadilazile i 40%. S pšenicom je bilo suprotno. Ona se prije sijala u Slavoniji i na tamošnjim velikim posjedima, a manje u ostalim krajevima sjeverne Hrvatske. Zatim se proširila u zapadne krajeve, gdje se prije nije sijala u većim razmjerima, i zbog parcelacije velikih posjeda i radi zamjene raži i napolice u pšenici.²⁵

Razvoj domaće prerađivačke djelatnosti, povoljni uvjeti za uzgoj i razmjerno visoki prihod po jedinici površine, a za neke proizvode, npr. konoplje, i mogućnost izvoza utjecali su na povećanje površina zasijanih industrijskim biljem. Površina pod industrijskim biljem povećala se u ukupnoj strukturi oraničnih površina od 25.641 hektara u razdoblju 1930/34. na 29.723 hektara u razdoblju 1935/39. Površina pod konopljom povećala se od 6259 hektara u razdoblju 1930/34. godine na 9841 hektara u razdoblju 1935/39. godine. Istodobno je bio povećan prinos industrijskih vlakana od 72.917 na 90.163 metričkih centi, a sjemena od 1935 na 2637 metričkih centi. Proizvodnja konoplje povećala se sada i za industrijsku preradu i za izvoz. Lan je u to vrijeme bio u nas biljka, koja se većim dijelom prerađivala u gospodarstvu a samo manji dio u industriji. Površina pod lanom povećava se od ekonomske krize do drugoga svjetskog rata. U razdoblju 1930/34. bilo je pod lanom 5614, a 1935/39. godine 5702 hektara zemlje. Povećala se i površina pod uljanom repicom u tom razdoblju od 1964 na 7922 hektara što je pratilo i povećanje prinosa od 13.788 na 34.756 metričkih centi. Nešto manja površina bila je zasijana šećernom repom, a smanjio se i prinos zbog manje potrebe sirovina za industriju šećera. Šećernom repom bilo je zasijano u razdoblju 1930/34. godine 4550, a 1935/39. smanjena je na 4298 hektara. Istodobno je prinos pao od 663.656 na 653.301 metričku centu. Između dva svjetska rata tu biljku uzgajaju i seljaci. Od ostaloga industrijskog bilja uzgajala se u sjevernoj Hrvatskoj cikorija u okolici Križevaca i Bjelovara. Suncokret

²⁵ Stipetić Vladimir, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb, JAZU, 1959, 43—53.

se gaji do tridesetih godina uglavnom samo po vrtovima, a tek kasnije i kao industrijska biljka.

Voćarstvo s obzirom na broj stabala nije napredovalo. Uzgoj je usmjeren na ono voće, koje su tražili tržište i prerađivačka industrija. U sjevernoj Hrvatskoj obnovljeno je nakon prvoga svjetskog rata samo oko pola prijašnjih površina pod vinogradom. Vinogradarstvo toga područja, a i u cijeloj Hrvatskoj, bilo je dovedeno u ekonomske granice, koje su odgovarale unutrašnjem tržištu vina i uz normalne prilike izvoznim mogućnostima vina naše kvalitete.²⁶

Stočarstvo u sjevernoj Hrvatskoj počelo je zaostajati na sredini dvadesetih godina, što je dijelom povezano s jačanjem agrarnog protekcionizma u srednjoevropskim zemljama, koje su počele favorizirati uzgoj vlastite stoke. Uzroke padu treba tražiti i u diobi seoskih imanja, čime su bile smanjene mogućnosti za držanje stoke, naročito krupne. Novi gospodari morali su često graditi stambene i gospodarske zgrade zbog čega su prodavali stoku. Siromašniji i manji posjedi orijentirali su se na držanje onih domaćih životinja, koje su se zadovoljavale skromnijom prehranom. U tabeli 6 prikazano je kretanje broja stoke u sjevernoj Hrvatskoj.

Tabela 6.

STOKA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ (SAVSKOJ BANOVINI)
1921—1939. GODINE

Godina	Vrsta stoke			
	konji	goveda	ovce	svinje
1921.	243.773	1.005.145	396.397	632.275
1929.	252.187	805.566	361.386	595.468
1930.	257.936	821.738	370.873	617.067
1931.	283.145	829.043	412.031	674.990
1932.	279.181	813.270	395.849	588.871
1933.	283.403	818.282	406.239	528.337
1934.	305.634	916.552	549.769	1.054.345
1937.	276.627	858.759	493.532	597.475
1938/39.	284.715	878.820	502.311	664.383

Izvor: Statistički godišnjaci Kr. Jugoslavije (1929—1938/39); *Mirković Mijo*, Održanje seljačkog posjeda, Zagreb 1937, 57.

Isti proces opadanja broja stoke i promjene u strukturi djelovao je u cijeloj Hrvatskoj. Stanovništvo je raslo brže od stoke. Porast je imalo ovčarstvo, svinjogojstvo i peradarstvo, upravo one vrste koje su bile »simboli i uporišta najsiromašnijih i najprimitivnijih seljačkih gospodarstava usitnjenih i razdrobljenih«.²⁷

²⁶ Ibidem, 57—61, 63—73; Statistički godišnjaci Kr. Jugoslavije od 1930. do 1939. godine.

²⁷ *Mirković Mijo*, Održanje seljačkog posjeda, op. cit., 58.

Na stanje u poljoprivredi moralo je utjecati i to što u zemlji za cijelo vrijeme od 1918. do 1941. godine nije bio izrađen konzistentan program unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Cijelo to vrijeme nije postojao, pa se prema tome nije ni mogao provoditi u život, neki određeni program agrarne politike. Mada je bila riječ o poljoprivrednoj zemlji, poljoprivreda je u »sistemu ekonomske politike Jugoslavije zauzimala posljednje mjesto«. Zato je prof. Mijo Mirković zaključio da »Jugoslavija u to vrijeme uopće nije imala sistematske poljoprivredne politike nego su se pitanja rješavala po danu i komadu; ništa nije urađeno ni za poboljšanje ni povećanje prinosa poljoprivrede; nikakva pažnja nije posvećena prijelazu u većem obujmu na nove kulture, selekciji sjemena, selekciji sorata, umjetnom gnojivu«. Sve mjere poduzete u oblasti poljoprivredne politike mogu se svesti na samo tri važna socijalno-ekonomska problema: agrarnu reformu, razduženje poljoprivrednika i poljoprivredni kredit.²⁸

Sve spomenuto djelovalo je tako da je napredak poljoprivrede u sjevernoj Hrvatskoj, i s obzirom na proizvodnju, i na postignute prinose bio slab i nezadovoljavajući.

4. Položaj seljaka

U godinama poslije prvoga svjetskog rata položaj seljaka nešto se poboljšao. Industrijske evropske zemlje imale su u to vrijeme nedostatak poljoprivrednih proizvoda. Krajevi u sjevernoj Hrvatskoj iskoristili su taj trenutak, jer je bio očuvan poljoprivredni i stočni inventar. Iako ne baš uvijek u najboljem stanju, za razliku od nekih drugih krajeva (Srbija i Crna Gora), to područje nije bilo poprište neposrednih ratnih sukoba. Poljoprivredni i stočarski proizvodi izvozili su se u susjedne zemlje (Austriju i Italiju), ali i drugdje.²⁹ Izvoz su obavljale filijale mađarskih i austrijskih kompanija, koje su tim posredovanjem ostvarile znatne kapitalne. Vojvodina, Srbija i Hrvatska ostvarile su više od 72% ukupnoga žetvenog prinosa u zemlji 1923. godine. Od toga su Slavonija i Srijem ostvarili 27,62%.³⁰ Na novosadskoj produktnoj burzi 1923. godine cijena za 100 kg pšenice bila je 403,75; 1924. 366,25, a 1925. 370 dinara. Istodobno je prosječna cijena kukuruza bila ovakva: 262,50 dinara, 232,50 dinara i 187,50 dinara.³¹ Visoke cijene pšenice i kukuruza nisu donijele dobit i koristile svim poljoprivrednim proizvođačima u sjevernoj Hrvatskoj. To posebno vrijedi za sitne seljake, koji su prodavali neznatne količine, a tako i za one iz pasivnih krajeva koji su morali sve kupovati. Istodobno dok se hrana s toga područja izvozila pasivni krajevi nisu je imali. Povoljnom poslijeratnom konjunkturuom za poljoprivredne proizvode koristili su se uglavnom samo oni proizvođači, koji su proizvodili viškove za tržište.

²⁸ Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, *Ekonomski pregled*, 1958, 376—378.

²⁹ Dukanać Ljubomir, *Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919—1941*. Biblioteka beogradske trgovinske komore, br. 2, Beograd, Rad, 1946, 17.

³⁰ Mirković Mijo, *Ekonomska historija*, op. cit., 345.

³¹ Vučo Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934*, Beograd, Prosveta, 1968, 24.

Seljak se u poratnom vremenu znatno oslobodio prijašnjeg duga. Porezni je teret olakšala inflacija. Novac je investiran u gradnju kuća, gospodarskih zgrada, kupovinu stoke i poljoprivredni inventar. Seljak se zaduživao, naročito kada je ulazio u veće investicije. Kratkotrajna poslijeratna konjunktura dovela je do kasnije prezaduženosti seljaka.

Povoljna situacija nije se, međutim, dugo zadržala. Poljoprivreda sjeverne Hrvatske, kao i u ostalim dijelovima zemlje, bila je zahvaćena krizom od 1929. do 1934. godine, iako su prvi znaci postojali i prije. Kada je poljoprivredna proizvodnja, naročito ona prekomorskih zemalja, zapala u krizu, nastao je opći pad cijena. Prodaja je nailazila na teškoće, a cijene su pale. Velika ponuda poljoprivrednih proizvoda iz Amerike oborila je cijene u nas za oko 60%. Za našu proizvodnju to je značilo pad rentabilnosti ispod pariteta proizvodnih troškova. Izvoz poljoprivrednih proizvoda iz naše zemlje bio je smanjen i zbog autarhičnog nastojanja zemalja uvoznica i uvođenja efikasnih mjera zaštite. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda pogodio je i one velike posjede, koji su ušli u nove investicije, zbog čega su se zadužili. Oni su kasnije teško ispunjavali preuzete obveze. Kako je za ovo područje izvoz imao veliko značenje, kada je smanjen povećala se konkurencija na unutrašnjem tržištu. Cijene poljoprivrednih proizvoda na veliko imale su najniži nivo 1933/34. godine. Tih godina bile su niže cijene ratarskih proizvoda za 42,8%, a stočarskih za 44,6% nego 1926. godine. Seljaci su bili pogođeni i neskladom između cijena na malo i veliko.³² Neposredni proizvođači dobivali su u vrijeme krize 1933—34. godine za prodanu pšenicu i kukuruz samo oko 60—65% cijena iz vremena konjunktura. »Škare cijena« otvarale su se na štetu poljoprivrede, posebno sitnih seljaka. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio je mnogo brži nego industrijskih.³³

Izvoz stoke i stočarskih proizvoda, naročito u susjedne zemlje (Austriju, Italiju, Mađarsku), imao je veliko značenje za područje sjeverne Hrvatske. U vrijeme ekonomske krize on je bio smanjen padom cijena zbog restriktivnih mjera, a nekih vrsta, npr. goveda, zbog smanjenja njihova broja u Hrvatskoj.³⁴ Pad cijena stoke i stočarskih proizvoda pogodio je seljake u onim dijelovima sjeverne Hrvatske koji su uzgajali stoku za izvoz, npr. u kotarima: Varaždin, Garešnica, Sisak, Križevci, Sv. Ivan Zelina, Novi Marof, Bjelovar i Pakrac. Pogođena su bila i mala seljačka gospodarstva koja su ranije ostvarivala značajan prihod prodajom stoke.³⁵

I trgovina poljoprivrednim proizvodima doživjela je promjene. Privatna inicijativa ustupila je mjesto državnoj kontroli. Osnovano je bilo Privilegirano izvozno društvo (Prizad) u čijim rukama je bio u početku izvoz poljoprivrednih, a kasnije i stočarskih proizvoda. U taj su posao bili

³² *Mirković Mijo*, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb, Školska knjiga, 1952, 26—27; *Isti*, *Zavisnost naše privrede od stranih tržišta*, *Danas*, br. 4, 1934; *Bičanec Rudolf*, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb 1939, 25—26.

³³ *Živkov Sava*, *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije 1918—1941*, Novi Sad, Matica srpska — Odjeljenje za društvene nauke, 1976.

³⁴ *Stipetić Vladimir*, *Kretanje i tendencije*, op. cit., 83—98.

³⁵ *Maticka Marijan*, *Odras privredne krize (1929—1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, *Radovi*, br. 8, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, 1976, 306.

uključeni i domaći trgovci i zadružne organizacije. Inozemne tvrtke koje su se ranije bavile trgovinom žitom bile su s vremenom likvidirane. Međutim, »Prizad« nije mogao da obavi postavljeni mu zadatak i da otkupljuje pšenicu po cijenama višim od međunarodnih, jer za to nije imao dovoljno novca. Intervencijom toga društva bila je postignuta samo trećina cijene pšenice iz vremena konjunktura. Kasnije je napuštena intervencija »Prizada« na unutrašnjem tržištu, a dano mu je pravo na korištenje tzv. preferencijalnih carina pri izvozu žitarica. To je društvo bilo korisno samo bogatijim seljacima i trgovcima žitom, a negativno je djelovalo na one seljake koji su morali kupovati žito.³⁶

Zbog pogrešne ekonomske situacije seljaci su teško podnosili poreznu nejednakost i povećanje poreza. Porez i ostala davanja na selu postala su sve veći teret, zbog smanjenja prihoda u vrijeme ekonomske krize. Prema jednoj procjeni Privilegirane agrarne banke seljaci su morali dati 3/4 svega novčanog dijela prihoda za otplatu poreza i kamata. Sve je to djelovalo u pravcu insolventnosti pretežnog dijela seljaka, pada njihove kupovne moći i općenito pogoršanja njihova položaja. Seljak je sve teže udovoljavao prije preuzetim kreditnim obvezama. Zato su i bile česte ovrhe seljačke imovine.³⁷

U vrijeme ekonomske krize prestala je i prijašnja mogućnost odliva suvišnog stanovništva iz agrara u industriju i iseljavanje.³⁸ Mnogi su se seljaci koji su izgubili posao vratili na selo.³⁹ Smanjena je bila i mogućnost dopunske zarade, naročito u šumarstvu, drvnoj industriji i građevinarstvu.⁴⁰

Pitanje poljoprivrednog kredita nije bilo riješeno. Država je donijela 25. III 1921 godine Uredbu o zemljoradničkom kreditu, a formirana je bila i Direkcija za zemljoradnički kredit. Kratkoročnim kreditom uz 6% kamata mogli su se dijelom 1921. godine koristiti siromašni seljaci i zemljoradničke zadruge.⁴¹ Međutim, ta je mogućnost prestala već potkraj 1921. godine. Ponovno je bilo pitanje zemljoradničkog kredita regulirano Zakonom o poljoprivrednom kreditu 1925. godine,⁴² a kasnije i Zakonom o Privilegiranoj agrarnoj banci.⁴³ Tim kreditima mogao se koristiti samo mali broj seljaka, a većina se zaduživala u privatnika i privatnih novčanih institucija. Kamate na takav kredit bile su visoke i dosizale su ponekad 60 i više posto. Dakle, najviše je duga napravljeno u privatnih vje-

³⁶ Mirković Mijo, *Ekonomska historija*, op. cit., 359—360; Stipetić Vladimir, *Kretanje i tendencije*, op. cit., 56; Vučo Nikola, *Agrarna kriza*, op. cit., 180—185.

³⁷ Vučo Nikola, *Agrarna kriza*, op. cit., 197.

³⁸ Holjevac Večeslav, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, Matica hrvatska, 1968, 62; Matićka Marijan, *Odras privredne krize*, op. cit., 320—324.

³⁹ Bičanić Rudolf, *Agrarna prenapučenost*, *Gospodarska struktura Banovine Hrvatske*, br. 3, Zagreb s. a., *Gospodarska sloga* — *Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva*, 7; Konstantinović Nikola, *Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji*, I, Beograd, *Zadruga Politika i društvo S. O. J.*, 1939, 39.

⁴⁰ Šimončić Zdenka, *Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930—1934. godine*, *Radovi*, br. 8, Zagreb, *Institut za hrvatsku povijest*, 1976, 264.

⁴¹ *Službene novine*, br. 74, 2. IV 1921.

⁴² *Službene novine*, br. 133, 17. VI 1925.

⁴³ *Službene novine*, br. 94, 22. IV 1929.

rovnika. Zbog nepostojanja organiziranoga poljoprivrednog kredita, seljaci su se zaduživali pod vrlo nepovoljnim uvjetima. Uzrok zaduženja seljaka bio je različit, u produktivne, a i u neproduktivne svrhe. Zaduzivalo se za gradnju kuća, kupovanje zemlje, stoke, poljoprivrednog alata, a siromašna gospodarstva i da prežive. Prema procjeni Privilegirane agrarne banke bilo je uzeto oko 20—30% duga radi hrane.⁴⁴ U Hrvatskoj je bilo 206.835 zaduženih seljačkih gospodarstava odnosno 38,93% svih gospodarstava 1932. godine. Dugovi seljaka u Savskoj banovini bili su su 1.185,110.824 dinara od toga: privatnim vjerovnicima 671,755.179, zemljoradničkim zadrugama 98,678.889, Hipotekarnoj banci 19,435.326, PAB-u 37,371.443 i ostalim novčanim zavodima 357,868.978 dinara. Prevladavali su kotari sa 25—50% zaduženih posjeda. Nešto manje je bilo zaduženih seljaka u Slavoniji i dijelu Srijema, dakle u krajevima s intenzivnijom poljoprivredom, nego u krajevima ispod Kupe i Save (Lika, Kordun, Banija) koji su imali ekstenzivnu poljoprivredu. U Slavoniji je bilo 27,70%, Dalmaciji 40,44% i ostalom dijelu Hrvatske 37,98% zaduženih gospodarstava. Pod pritiskom krize i zaduženosti mnoga su seljačka gospodarstva propala, a seljaci su se proletarizirali.⁴⁵ Privilegirana agrarna banka bila je osnovana 16. IV 1929. godine, a imala je kreditirati poljoprivredu.⁴⁶ No, ona nije raspolagala s dovoljno novca. Banka je podijelila samo 572 milijuna dinara hipotekarnog kredita i 370 milijuna kratkoročnih kredita posredstvom seljačkih kreditnih zadruga od 1930. do 1936. godine.⁴⁷ Zakon o zaštiti zemljoradnika i o stavljanju na snagu pojedinih propisa Zakona o izvršenju i obezbeđenju od 9. VII 1930. godine bio je donesen tek 19. IV 1932. godine.⁴⁸ Primjena toga Zakona bila je produžena prvo do 20. XII 1932. godine, a Uredba o zaštiti zemljoradnika donesena je 3. VIII 1934. godine. Dvije godine kasnije bila je donesena i Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova.⁴⁹ Zakon o zaštiti zemljoradnika značio je zapravo državnu intervenciju u oblasti seljačkog duga. Osnovna intencija Uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova bila je centralizacija duga, smanjenje jednog njegova dijela i zaštita novčanih institucija. Time se nije pomoglo seljaku i njegovom posjedu, ali su zato bile zaštićene i učvršćene pozicije financijskog kapitala.⁵⁰

⁴⁴ *Maticka Marijan*, Odras privredne krize, op. cit., 340—342; *Komadinić Milan*, Problem seljačkih dugova, Beograd 1934, 59, 64.

⁴⁵ *Komadinić Milan*, Problem seljačkih dugova, op. cit., tabele; *Maticka Marijan*, Odras privredne krize, op. cit., 279, 338—345.

⁴⁶ *Službene novine*, br. 94, 22. IV 1929.

⁴⁷ *Mirković Mijo*, Ekonomska historija, op. cit., 383.

⁴⁸ *Žilčić Franjo* i *Šantak Miroslav*, Zakon o zaštiti zemljoradnika i o stavljanju na snagu pojedinih propisa Zakona o izvršenju i obezbeđenju od 19. travnja 1932, Zagreb, Knjižara Stj. Kugli, 1932.

⁴⁹ *Živkov Sava*, op. cit., 104—105; *Službene novine*, br. 243, 20. X 1932; br. 295, 20. XII 1932; br. 223, 26. IX 1936.

⁵⁰ *Mirković Mijo*, Regulisanje seljačkih dugova, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 4, Beograd, 25. X 1936, 349—352.